

על רוחות רפאים השבות ומופיעות מבעד לתצלום מלחמה מפורסם אחד

חנה ברונפלד

בוריס כרמי, 1948. (באדיבות אוסף 'מיתר')

הילתו של התצלום באה לו מהיותו מובנה כייצוג חזותי של רוח שיתופית ושוויון מגדרי, אומץ וכוח נעורים. תצלום שלו, שעל פניו אין סימני אלימות. אבל השקט, כפי שמציינת אחת מכותרותיו, משקר. תצלום הניצחון שהפך לייצוג מכונן של חברה אחת, כולא בתוכו גם את עקבות מפלטה של חברה אחרת. לזו וגם לזו נותרו עקבות בתצלום, שצולם עליידי הצלם הצבאי בוריס כרמי, מטעמה של הזרוע הצבאית של המדינה.

בדפים הבאים אבקש לשרטט קריאה ביקורתית וגנאלוגיה חזותית של אותו תצלום מלחמה מפורסם. אעקוב אחר הופעותיו השונות של התשליל, ואחשוף ארועים השוכנים בלבו ושהותירו בו את עקבותיהם – עקבות של מסע מלחמה במרחב ובזמן, ועקבותיה של חטיבת פלמ"ח אחת ומסלולה מהגליל ועד ללוד ולרמלה. לא אתיימר לשרטט את כל היבטיו של הארוע החזותי, ואינני חותרת להצגת כל מורכבויותיהן ועולותיהן של מלחמות. אתמקד כאן בפרגמנט ויזואלי-תרבותי אחד, משתנה תדיר, ואף בו – אדון רק במקצת מרובדיו. באמצעות הקריאה שאציע ל"כתיבה באור" (פוטוגרפיה) של ארוע קונקרטי, אדגים כיצד משורטטים ונמסרים כל העת ומחדש תויו פניו של התצלום המכונן ושל הזיכרון הקולקטיבי.

באחד בינואר 1997 פרסם "מעריב" גיליון מזכרת לשנתה החמישים של ישראל. כותרתו "זיכרון ישראלי: תש"ח-תשנ"ח". בגיליון פורסם התצלום הבא כאחד מתצלומי המלחמה המכוננים של הזיכרון הקולקטיבי בישראל, וכאחד משלושת הייצוגים המפורסמים של מלחמת 1948.

גרסה ראשונה של התשליל פורסמה לראשונה כחמישים שנה קודם לכן, בשביעי ביולי 1948, בכתב העת הצבאי "במחנה".

את עין המתבונן – בה. עיניה מושפלות. אף לא אחד מהנוכחים מישר מבט אל המצלמה, אל הצלם ואל הצופה. התצלום משרטט חומריות ומוחשיות של קליפת גזע, וגם מחוות גוף אנושיות. בה בעת מצפינים הבחירה, המסגור וארגון הדימויים קודים חזותיים ומאזכרים סמלים תרבותיים. אחד מהם הוא הצירוף של עץ ואשה, המאזכר את עץ הדעת: עין צופיה תמיד ונטולת גוף, וגוף שנעשה לאתר של כוח ומשמעת. לצד מבט מפקח, הצירוף מרמז גם על תשוקה לדעת, על הפרה של איסור ועל אשמה.

המראה השלו של מנוחה בעיר האופף את התצלום ואת פעולת המצולמים הפך, מסתבר, לאחת מסיבות פרסומו. זהו "צילום לא-

מה, אם כן, ניתן לראות בייצוג שקופע בזיכרון הקולקטיבי וקיבל אישור מחדש בגיליון "מעריב" של שנת החמישים למדינה?

בתצלום חבורת אנשים במרחב שנדמה כיער; כעשרים גברים, אשה אחת, כאפיה אחת, גזע עץ ואקדח. הרוב מסתופפים ומתבוננים באדם הכותב במחברת. מיעוטם יושבים מהורהרים. הגברים כולם במכנסיים ארוכים. האשה היחידה לבושה מכנסיים קצרים ורגליה חשופות. היא עומדת דמומה. לבדה. לראשה כאפיה, למותניה אקדח, והיא נסמכת בעייפות אל גזע עץ. המרחב הצילומי דחוס. על ציר האורך ממוקמים הגזע והאשה. המיקום והיחידאיות ממקדים

מלחמה שהוא מהמפורסמים בצילומי מלחמת השחרור", כתב עליו שלמה שבא (חיים, 1995: 24). אם כן, לפנינו תצלום מכונן שפרסומו בא לו, פרדוקסלית, על דרך ההיפוך – דווקא בשל דבר מה שעליו הוא איננו מצביע, כעדות ראייה שאיננה מראה; תצלום שעיקר פרסומו נובע מהיחס המורכב שבו בין מה שאנחנו רואים (לא מלחמה) ובין מה שאנחנו יודעים ידיעה חוץ-צילומית (מלחמה). לצד התצלום בגיליון ערב ראש השנה תשמ"ח של "מעריב" הופיעה כותרת – "אנשי פלמ"ח ביער בן שמן", תאריך – ה' 13.7.1948, ופסקה שכתב נתן שחם. הפסקה, הכותרת והתאריך מבארים למתבוננים את הקשר הזמן, המרחב והפעולה, ומעניקים לתצלום זיקה היסטורית, משמעות קונקרטית ופרשנות מאוחרת. המקום – יער בן שמן. הזמן – לאחר כיבוש לוד. הנוכחים – חטיבת פלמ"ח, הגדוד השלישי וצייר.

מה הם עושים?

מתבוננים בפעולה של תרבות: בצייר הרושם וברישומים. במקביל לצלם, מכון שחם בלשונו את עיני המתבונן לעץ, לאקדח, לפצע ולכאפיה. הוא ממקד אותנו בזיוה. כך כתוב בצד התצלום בגיליון החמישים שפרסם "מעריב":

את התמונה קיבלתי בפקס, מטושטשת כמו העבר, כמו הזיכרון. בחירה טובה, חשבתני, אם הכוונה לרוח הזמן, לפלמ"ח – תמונה קבוצתית בלי רובים. שלשום כבשו עיר, אבל הם מהורהרים, לא שמחים. עכשיו הפוגה קצרה בין קרב לקרב ואפשר להיפנות לכאב ולפחד. אתמול היו רבים יותר, מחר יהיו מעטים יותר, מי ימות מי יחיה? אפייני, שהנשק היחיד כאן תגור למותני נערה, אבל אין זו הצהרה פמיניסטית, אפלייה מתקנת, אלא תביעה לשוויון, שחלה קודם כל על השוויון בחובות. הנשיות פורצת כאן במלוא כוח העלומים, מתגאה ב"כפייה", ואפילו האקדח, סימן הדרגה היחיד בחברה בלי סמלי מעמד, מוסיף לה נוי.

לראשונה הודפס התצלום בגיליון "במחנה" מה' 22.7.1948 במסגרת הכתבה "אריה נבון מצייר בקוים". לצדו הודפסה הכותרת: "אריה נבון מצייר והחיילים מתבוננים". צילם אותו הצלם הצבאי בוריס כרמי, על-פי מרבית הגרסאות, ב' 11.7.1948. לצד התצלום נכתב:

הצייר אריה נבון, שנתחבב על החיילים בציוריו "באהלי פלמ"ח" ו"בקוים", יצא לאחרונה לסיור עם סופרי "במחנה" לחזית רמלה. בצילומים הניתנים בזה אנו רואים אותו מוקף חיילים אחוזי התרגשות.

מהתצלום הזה זיווה נעדרת. קיטוע התצלום מציג לעין רק חלק מקבוצת החיילים. אלא שגם בפעם הזאת, למרות תמרורי הלשון בכיתוב – "חיילים" ו"חזית רמלה" – ממקד המילולי כמו גם התמוני את עיני הצופה בהתבוננות ובמבט, בפעולה התרבותית, בצייר וברישומים.

ההבדל בין שני הפרסומים – זה מ"במחנה" משנת תש"ח וזה מ"מעריב" של שנת תשמ"ח – גדול, הן בהתייחס לדימויים והן בהשוואה לתאריך ולטקסט הנלווה. ועדיין, למרות הפערים, הרי כאן אותה התשליל ואותו הארוע. למרות חוסר ההלימה שבין שני הפרסומים, תבנית הפעולה דומה: פעולת עריכה בעלת ממד כפול של צמצום והתרחבות, של פרישה ומיקוד חזותי, של הוספת מידע ממוקד לצד התפרשות לזמן החורג מזמנו של הנראה לעין.

אז מה כן נדחס בהרף העין של התצלום ממלחמת 1948 שהפכו למפורסם?

בריאיון לעיתון "מעריב" מה-10.3.1995 מעיד הצלם: "טוב, בצילום הזה באמת יש הכול. קצת סקס, קצת אקדח, והפלסטר הזה שיש לה על המצח, והבחורים שסביב". במקום אחר הוא מוסיף: "הנערה עם האקדח בשעת תדרוך לוחמים ביער בן שמן מצאה חן בעיני. לתצלום הזה היתה הצלחה רבה בעולם. כאשר מביטים בו נשאלת השאלה מדוע נערה עם רגליים יפות במכנסי ספורט נושאת אקדח ולוחמת? ... אם מחפשים את התשובה האמיתית אפשר לראותה, בדיעבד, במספר אשר הטביעו הנאצים על זרוע הבחור היושב למרגלותיה" (חיים, 1995: 24).

אני מקווה שמוכן כי פעולת עריכה של מיקוד העין והפניית תשומת הלב אל דבר אחד, משמעה בויזמנית, ובהכרח, הסטה של דבר אחר אל שולי שדה הראייה, הסחת הדעת ממנו והרחקתו אל השוליים

התודעתיים. זו אכן אחת מהשאלות שיש לשאול על כוחו המפתח של התצלום הנוכחי: מהם הדברים או הארועים אשר בעקיפין, בעקבות המידע שנוסף ובשל המיקוד ברגלי הנערה בעלת הכאפיה, הוסטו מעין המתבונן והוסחו מידיעתו – אך באותה העת הותירו בדימוי הצילומי עקבה?

הבחירה החזותית, האתית והפוליטית שבחר הצלם הצבאי באותו ארוע צילומי היתה ללכוד את הנפשות הפועלות: חיילי הגדוד השלישי; להותיר בפריים את סוכני הפעולה – אבל לא את תוצאותיה האלימות. הוא בחר להצביע על הממד האנושי, היומיומי ובאופן פרדוקסלי אולי אפילו התרבותי של מלחמות. הוא בחר להקפיד הרף עין שהוא במוצהר בין לבין, אחרי ולפני.

לפני ואחרי מה?

זה היה ב' 11 ביולי בבוקר, התחלנו לרדת לכיוון לוד. טור משוריינים וג'יפים בפיקודו של דיין שטף את העיר וגרם לערכים אבדות קשות ולהלם. הפעולה שלנו, שהתחילה כסיור אלים, הסתיימה בכיבוש לוד. ... מאוחר יותר החליפו אותנו ויצאנו מהעיר, אך עוד אפשר היה לראות אחרוני היוצאים, ובצד הדרך חפצים זרוקים שלא היה להם כוח להמשיך לשאתם. ... הדבר הנורא ביותר שראיתי היה איש זקן מאוד יושב על מזרן. לא היה לו כוח להמשיך ללכת והשאירו אותו שם. הוא הביט בנו בעיניים עייפות, מבט שאני נושאת עמי עד היום. ... הלכנו ליער בן שמן, לשיחות. ... ליער הגיע הצייר אריה נבון והחל לרשום נופים ואנשים. התקבצנו סביבו, גם אני עמדתי שם, נשענת על עץ, שקועה במחשבות. ... צלם צבאי צילם אותי בלי ידיעתי. ... זה היה בקיץ. האוויר להט והיה אבק רב, ובנות הגדוד, ואני בתוכן, התעטפו בכאפיות. זו שלי היתה "שלל" מצפת: כאפיה לבנה עם חרוזים צבעוניים מסביב. (ארבל, 1999: 73-74)

זויה ארבל, בדומה לשחם וכרמי לפנייה, מפנה גם היא את תשומת הלב ומתמקדת בכאפיה. אבל בשונה מהם, ארבל מרחיבה את היריעה ומתמקדת בנוכחותה כעקבות לכיבוש מסוים ולשלל ספציפי במסע של הגדוד השלישי של חטיבת פלמ"ח יפתח מצפת ללוד. שלא כמותם, ארבל מצביעה על לבושו המזוהה של אחר נעדר, גם כעדות בלב התצלום המפורסם לשוד, לשלל ולביזוה שהיו פחות מפורסמים אך מאוד שכיחים בחטיבה בפיקודם של משה קלמן ומולה כהן. "התרינו באנשים", סיפר מולה כהן, "ואסרנו בפקודה מיוחדת ... איסור חמור לשלול ולבוז. היה לנו ניסיון בכך מימי צפת. ... אנשים מיחידותינו החלו לשדוד ולשלוח יד ברכוש

הנטוש. מיד ריכזנו את היחידות והוצאנו אותן מן העיר" (מצוטט אצל קדיש, 1995: 245).

כאפיות, תרבושים וחרבות, אופניים, תכשיטים וכורסאות הם חלק מזערי מביזוה של כסף, חפצים ורכוש שעקבותיהם יופיעו בתצלומים כמו שלושת אלו. התצלומים נמצאים במוזאון הפלמ"ח ובהם, ככל הנראה, אנשי הגדוד הראשון והשלישי של חטיבת יפתח בעת כיבוש צפת ובמסעם מהגליל לרמלה ולוד, אשר אותן כבשו במהלך "מבצע דני".

עקבות של ביזוה, שוד, הרג, הרס ואונס שביצעו חיילי הגדוד השלישי הופיעו במקומות רבים. ב' 15.7.1948 כתב בן גוריון ביומן המלחמה שלו:

נתעוררה השאלה המרה על מעשי שוד ואונס בערים הנכבשות. צבי אילון דיבר אתמול עם יצחק רבין. הוא נתן פקודה לגדוד פלמ"ח של מולה ["יפתח"] ושל [משה] קלמן [הגדוד השלישי] לצאת מהעיר עוד שלשום. לא ברור אם יצאו, אך חיילים מכל הגדודים שדדו וגנבו. מדריך בגדוד 5 (של הפלמ"ח) דרש מהם (אנשי הכשרות!) ללכת לרמלה ולשדוד. (בן גוריון, 1982: 589).

עקבות כאלה הופיעו גם במסמכים צבאיים:

חתמתי בכינוי שלי – 'עלי' – על דיווח רשימת השלל שנלקח על-ידי הגדוד ה-3 בעין זיתון – וצינתי אנו – קרי הגדוד ה-3 – צריכים לכל הנ"ל לצרכי הגדוד. בין השאר כלל המלקוח: 2 מכוניות משא 3 טון, 1 טקסי, 3 מכונות תפירה (1 של רדל, 1 של יד שלמה, 1 של

יד מקולקלת), 2 מכשירי רדיו על סוללות, עדר כ־200 ראש צאן, 15 ראש בקר, 115 לא"י במזומן. (כהן, 2000: 111).

הן הופיעו בישיבת ועדת חוץ וביטחון:

אני חושב שבמרבית הוועות שנעשו אשמים אנשים שהם רחוקים מהממשלה. ... עוד בימי המלחמה קבלנו מכתב בוועד הפועל של ההסתדרות על מה שקרה בגליל, ויודעים מי עשה זאת. (ארכיון המדינה: ישיבת הוועדה לענייני חוץ וביטחון, 29.6.1949, עמ' 11)

עקבות נוספים הופיעו בספרי זיכרונות, בדיווחים עיתונאיים ובתגובות בעיתונות היומית.

הגדוד השלישי, אם כן, הוצא לבן שמן בשל שוד ולשם כינוס גדודי. עכשיו משמעותן של השיחות ביער בן שמן, אופיו של התצלום – "קצת סקס וקצת אקדח", ונוכחותה של הנערה היחידה בתוך קבוצת הגברים מוארים באור שלו פחות. עכשיו, הבעתם המהורהרת של נערי הפלמ"ח מקבלת פנים שונות, תרבותיות פחות מכפי שהוצגו בתחילה.

בעקבות עדותה, כולאות עיניה של העומדת במוקד התצלום – אך מחוץ לקהל המתבוננים – את מבטו העייף של זקן בודד שנותר כשארית של שיירות המגורשים.

בגיליון ט"ו של "במחנה", שבו פורסם כאמור לראשונה התצלום של כרמי, פורסמו גם תצלומים נוספים שלו – במסגרת הכתבה "פליטים בהרים". כך תיאר את הפליטים הכתב הצבאי: "החשודים, הזרים" הצעירים – כל אותם שנלחמו בנו – הולכים במחילה

לשבי. השאר, זקנים, נשים וילדים, עוקרים אל מעבר לקווי הלגיון. בהרים המגביהים מזרחה לשפלת לוד הירוקה ובינות למשלטים שלנו תוכל לפגוש שיירות פליטים אלה. שריד משפחותיהם עם זעיר-מיטלטלים, חמור, עופות כפותים וסבל בפנים העייפות. כן, תאר לך: כך בערך נדדו אחיך בגלויות השונות, גם הם חרב ביתם, גם הם נתדלדלו משפחותיהם, אלא שהם ברחו מגלות רעה לגלות רעה שבעתיים, אותם לא קיבל איש ברצון בשום מקום, ומכה חדשה, קשה שבעתיים נכונה להם תמיד בסתר ובגלוי. "בגליון בו הופיע התאור הזה הופיעו, אם כן, תמונת החיילים בחורשה לצד מספר תמונות אחרות. כותרתו של אחד מהם, "על מדרכות רמלה שם ישבנו גם חיכינו"; אחר כותרתו "להיכן מובילה הדרך".

ביום עיון שנערך ב־12.12.1987 בנושא "כיבוש הערים המעורבות" סיפר מולה כהן:

הערבים פנו לשמריהו גוטמן ושאלו: איפה אנחנו ומה איתנו? אני מספר פה את הגרסה שלי, את הדברים שאני ראיתי, ואתם יודעים שליצחק רבין יש גרסה משלו, וליגאל אלון היתה גרסה משלו. בכל אופן אני הצעתי לקחת את ערביי לוד ורמלה ולשלוח אותם לאזור שבינינו לבין הלגיון הערבי. הם היו מוכנים ללכת ... וגם נתבקשו ללכת. ... זאת היתה תמונה קשה מאוד. כל אחד נשא מה שהיה מסוגל לשאת. ... הם אכן נכנסו בינינו לבין הלגיון הערבי, ולמעשה יצרו חיץ בינינו לבינו, ואנחנו יכולנו להתקדם בעקבותיהם. (כהן, 1987: 17-18).

ביום השלישי אחרי כיבוש לוד נותרו בעיר, בה שהו עד לפני כיבושה כחמישים אלף איש, מעט יותר מחמש מאות פלסטינים.

כיתת ילדים מצריים הלומדים בבית הספר האנגלי,
בחליפות מחויטות עם סמל, מקיפים מורה בריטית
שמסבירה באנגלית מאנפפת: "איך הייתם מתארים את
מה שאתם רואים? אני הייתי אומרת DIRTY". "איזה
עוד מילה אתם מכירים למלוכלך?" והם עונים במקלה
"FILTHY!"

טיגלית בנאי, עמ' 100

מאז שנתקבלה הפקודה (כפי שמצטט אותה מרדכי בר־און: ”יש לסלק במהירות את התושבים מלוד בלי הקפדה על מיון הגולים”), מאז שנשלח הדיווח של מפקדת המבצע למטכ״ל (״נכבשה משטרת לוד, עוסקים בגירוש התושבים״), ומאז שכתב בן גוריון ב־15.7.1948: ”הלגיון הערבי מבריק שבדרך מלוד לרמלה נעים כשלושים אלף פליטים שמתמרמרים על הלגיון, דורשים לחם, יש להעבירם לעבר הירדן”, נחקר וסופר רבות על הימים שבין ה־11.7.1948 ל־13.7.1948, על כיבוש רמלה ולוד, על הגירוש ועל התנהלות הכוחות. לא ארחיב כאן על כל שנכתב ומוסיף להיכתב, בטווח שבין זיכרונותיהם של נתיבה בן יהודה ודוד בן גוריון, יגאל אלון, מולה כהן, משה דיין ויצחק רבין, לבין מחקריהם של אלחנן אורן, אורן קדיש, בני מוריס, דן יהב ורבים אחרים. רק אציין כי ארוע צילומי מהווה צוהר למה שבא לפניו ולכל מה שבא אחריו. על קורותיו של אותו גודד מאותה חטיבה שבתצולם לפני ה־11.7.1948, על ירי ללא הבחנה ופיצוץ בתים על יושביהם בח'ס'אס, בסעסע שבגליל, ועל הרג שבויים בעין זיתון שלידי צפת, ניתן להרחיב ולקרוא באותם מחקרים.

ובלוד?

אני מצטטת קולאז' של שברים מקולם של מולה כהן, אריה חשביה, עבד אלוהאב יוסף אבלאסי, פאיק אבו מנה ושל אום סאלים מלוד:

כוח הגיפּים של דיין עם כוח אש אדיר במושגים שלנו נכנסו לתוך לוד וירו לכל הכיוונים... אני הוריתי לקלמן ... תירו לכל הכיוונים... ניתנה הוראה לירות על כל מטרה ברורה... כל הגברים הוכנסו לחצרות המסגד והכנסייה, נלקחו בשבי רק אלה שנראו לוחמים. הצבא אמר לאנשים יאללה לעבדאללה ... אל המלך עבדאללה ... עבדאללה קנה אותכם ... והאנשים החלו לצאת ולברוח... למטה בעיר יש מסגד אחר. יש בו חדר שהאנשים נכנסו לתוכו, בערך שבעים וחמישה איש. איש מלוד לקח רימונים וזרק על הצבא והרג כמה חיילים. אחד מהחיילים, אח שלו נהרג. הוא הלך למסגד והרג את כל האנשים בתוך החדר ההוא, כולם שכבו שם עשרה ימים... ישכנו בבית ואמרו לנו לשרוף את הגופות... אמרו ללכת למסגד להוציא את הגופות משם. איך להוציא? הידיים של המתים היו נפוחות מאוד. (כהן, 1970: חשביה, 1978: יהב, 2002: עדויות מאתר זוכרות)

זיכרונות קולקטיביים, כמו תצלומים, הם סלקטיביים מטבעם. מה שחברה אחת תטען שהיא ״זוכרת״, האחרת לא תאמין בקיומו. על

כן, טבעם של תצלומי מלחמה הוא שטבועה בם הוקרה, אך הם גם כולאים ותוכחה ותביעה מאלה החיים לבחון את פעולותיהם ומצפונם, ולחשוף את הזיקה ההכרחית והבלתי נפרדת בין התצלום המפורסם לתמונה הסמויה. זהו קשר אימננטי, המשרטט ריבוי קולות האחוזים בריבוי מבטים.

היכולת לקרוא במסגרת הזירה הארעית של הנראה את הסימנים החורגים מעבר לו ואת המאבקים החבויים בו, היכולת לשחרר את התצלום מהילתו המרדימה של האסתטי ולהובילו לתחום האתי והפוליטי, לנוע בין שדה הראייה לשדה הידיעה, תלויה ביוצר ובמתבונן. היא אינה נתונה מראש לשניהם והיא מחייבת דריכות ופעולה של שניהם. ההתבוננות מחדש בשברי העבר מבעד לשגור ולהיסח הדעת מהווה עבורי כצופה תנאי ואפשרות לפעולה אתית ולקריאה ביקורתית של התצלום, לקריאה ביקורתית של תופעה שנצרכה בשדה הראייה כמעשה של חוב המאתר את שנאלם דום ונמחק ממנו. פעולת קריאה כזאת מהווה תשתית וגילוי לאור של מעשה פוליטי, האפשרי רק מתוך יחסי גומלין, רק בין מה שהכיתוב אינו יכול להראות למה שתצלום אינו יכול לדבר, ורק בין שתיקת המילולי לעיוורון החזותי, ניתן לשרטט לעין ולאוזן, בתצלום מפורסם זה, גם קולות ומראות של רוחות רפאים.

פתחתי בתצלום מלחמה מפורסם ואסיים בקול מפורסם לא פחות מאותה מלחמה, זה של נתן אלתרמן, בקטע מהטור ״על זאת שפרסם בדבר, 19.11.1948:

”...תִּצְהַ עֲלֵי גִיפּ אֶת הָעִיר הַכְּבוּשָׁה,
נִעַר עוֹ וְחָמוּשׁ... נִעַר־כְּפִיר.
וּבְרָחוּב הַמְדָבָר
אִישׁ זָקֵן וְאַשָׁה
נִלְחָצוּ מִפְּנֵי אֵל הַקִּיר.
וְהַנֶּעַר חִיךְ בְּשִׁנָּיִם־חֶלֶב:
“אֲנִסָּה הַמְקַלָּע”... וְנָסָה.
רַק הַלֵּיט הַזָּקֵן אֶת פְּנֵי בְּיָדָיו...
וְדָמוֹ אֶת הַכַּתָּל כִּסָּה.

זֶה צֵלוּם מְקַרְבוֹת־הַחֵרוֹת, יַקִּירִים.
יֵשׁ עוֹזִים עוֹד יוֹתֵר. אֵין זֶה סוּד.
מְלַחֲמֵתְנוּ תוֹבְעַת בְּטוֹי וְשִׁירִים...
טוֹב! יוֹשֵׁר לָהּ, אִם־כֵּן, גַּם עַל זֹאת!.”

ביבליוגרפיה

- ארבל, זיוה (1999). הנערה עם האקדח, סיפור חייו. תל־אביב: ספריית הפועלים.
- בן גוריון, דוד (1982). יומן המלחמה: מלחמת העצמאות, תש״ח-תש״ט.
- ריבלין, גרשון, וד״ר חיים, אברהם (עורכים) (1995). הילת אדם, רטרוספקטיבה של הצלם בוריס כרמי 1945-1995. חולון: ספריית עולם הצילום והווידיאו.
- חשביה, אריה (1978). פלמ״ח יפתח. תל־אביב: הקיבוץ המאוחד.
- כהן, מולה ואחרים (עורכים) (1970). יפתח אחוזת הסופה: סיפורה של חטיבת יפתח־פלמ״ח. תל־אביב: יוצאי חטיבת יפת״ח־פלמ״ח.
- כהן, מולה ואחרים (1987)(1989). כיבוש הערים הערביות והמעורבות במלחמת העצמאות: יום עיון 12.12.1987. רמת אפעל: המרכז לתולדות כח המגן ״ההגנה״ ע״ש ישראל גלילי.
- כהן, מולה (2000). לתת ולקבל : פרקי זיכרונות אישיים. תל־אביב: הקיבוץ מאוחד.
- קדיש, אלון (1995). למשק ולנשק: ההכשרות המגויסות בפלמ״ח. תל־אביב: המרכז לתולדות כוח המגן ״ההגנה״ ע״ש ישראל גלילי.
- שבא, שלמה (1985). מדינה בעריסה, בוריס כרמי. זמורה־ביתן, אתר זוכרות www.nakbainhebrew.org

גרסה מוקדמת של המאמר הנוכחי הוצגה לראשונה בכנס ה־37 של האגודה הסוציולוגית הישראלית, אוניברסיטת בר־אילן [23.2.2006–22]. נושאו של הכנס היה ״אתיקה, סוציולוגיה, פוליטיקה״.